

1492 i la població indígena dels Andes*

*per Heraclio Bonilla***

Entre els edificis socials és ben estès el consens que hi ha a l'hora d'assenyalar la importància de la data del 1492 pel que fa al desencadenament de canvis irreversibles en l'economia i en la societat dels indígenes dels Andes. Certament, aquests canvis que s'adscriuen a aquesta data històrica no es van limitar a la població indígena; tot i així, aquesta població va ser la més afectada per l'impacte. I aquest impacte va ser perceptible no tan sols a curt termini, sinó que encara avui es pot detectar tant a les societats andines contemporànies com a la naturalesa de la seva actual articulació amb el conjunt de les societats nacionals i regionals.

Analitzar aquest doble impacte és l'objectiu central d'aquest treball, i per tal de dur-lo a terme hem privilegiat les dimensions demogràfiques, econòmiques, socials i culturals. La natural mateixa del treball fa que es privilegiï la perspectiva general per damunt de la particular i, tammateix, quan s'escaigui, es farà esment de casos específics que limiten o contradiuen una situació general. Al capdavall, el destí de fraccions importants de la població indígena va ser la resultant tant de les accions dels espanyols, com de les premisses plantejades pels aborígens.

El prelude

L'Europa que inventà l'America, per fer esment del conegut llibre del mexicà Edmundo O'Gorman, buscava en les espècies i en els metalls preciosos les certeses per sortir de la seva crisi, tal com ho expressà amb candor Cristòfor Colom en una carta sobre el seu quart viatge: «*El oro es excelentissimo: de oro se hace tesoro, i con él, quien lo tiene, hace quanto quiere en el mundo, i llega a que*

* Ponència presentada a la Conferència Internacional sobre el 1492 y la Población Indígena de las Américas, organitzada per la FLASCO. Seu a l'Equador, Quito, del 27 al 30 de gener del 1992.

** L'autor és coordinador del Mestratge en Història Andina a la Seu Equador de la FLASCO, però les opinions que expressa en aquesta ponència de cap manera no comprometen la institució a la qual pertany.

echa las ánimas al Paradiso.»¹ Ambicions materials que de cap manera no van entelar el fet també decisiu que l'expansió fos assumida alhora com una missió, com una croada.

Amèrica fins al 1492 va ser el resultat d'un procés de poblament en què els seus protagonistes iniciaren mil·lennis abans una migració sense retorn. Aquest aïllament faria que l'experiència dels europeus en aquest continent es diferenciés de l'experiència que va tenir, per exemple, a l'Àsia, on la seva perllongada presència va impedir que els pobles asiàtics compartissin en una escala similar l'esglai i la destrucció provocada pels virus del vell continent.²

Parlar de l'Europa del segle XVI significa fer referència a Portugal i a Espanya. La ruta marítima oberta pel primer país vorejava la costa africana, travessava l'oceà Índic, fins al sud de la mar de la Xina, per tal de competir amb el comerç terrestre de sedes i espècies. L'Espanya dels Reis Catòlics, en canvi, va traçar un itinerari que, tot partint de Sevilla, arribava al Carib, per atansar-se després a Veracruz i a Cartagena. Va ser la ruta clàssica de l'argent, a través del circuit que va establir: entre el 1500 i el 1650 van arribar a Europa legalment 181 tones d'or i 16 tones d'argent procedents d'Amèrica,³ que van servir per finançar les guerres europees, les extravagàncies dels seus prínceps. Aquest fet es va saldar amb el dèficit comercial entre Espanya i Àsia.

En termes polítics, l'expansió a ultramar de l'Espanya imperial incloïa una contradicció que esdevindria la font de tensions permanents tant a Espanya com a les seves colònies; contradicció que, d'una banda, radicava en la natura essencialment privada tant dels descobriments, com de l'empresa de la conquesta i, de l'altra, en el caràcter com més va més centralista de la metròpoli, amb la conseqüent prerrogativa de no alienar la seva sobirania sobre els territoris acabats de conquerir. Entre l'ambició per part dels conqueridors d'esdevenir, d'una banda, senyors feudals de les terres llunyanes i, de l'altra, la reivindicació imperial d'assumir la plenitud del seu patrimoni.⁴ Una experiència que, al capdavant, contrastava amb el passat colonial dels Estats Units.

El resultat és conegut per tothom. A l'altre costat de l'Atlàntic, una península aïllada dels canvis que sacsejaven l'Europa de l'Atlàntic nord i, aquí, el desencís ocasionat per la pèrdua d'un botí que esdevingué una mercè reial. I aquest camí el van fressar, a Amèrica, les *Leyes de Burgos*, l'any 1512, i el van sancionar, en acabat, les *Leyes Nuevas*, del 1542.⁵

D'altra banda, aquells textos s'inscriuen en el context d'un profund debat moral sobre la natura de la conquesta i de la colonització, i també sobre la

1. *Select Documents Illustrating the Fear Voyages of Columbus* (Londres 1930), vol. II, p. 104. Per a un enfocament de conjunt de la situació europea anterior al 1492, *vid.* Eric R. WOLF, *Europe and the People without History* (Berkeley 1982), ps. 101-125.

2. Per a una discussió de l'entorn de l'expansió europea el segle XVI, *vid.* J.H. ELLIOT, *El viejo y el nuevo mundo, 1492-1650* (Madrid 1984²).

3. J.H. ELLIOT, *op.cit.*, p. 79.

4. Per a una discussió d'aquesta tensió, *vid.* G. CARLOS BOSCH, *Sueño y ensueño de los conquistadores* (Mèxic 1987). Els prolegòmens i el desenvolupament polític de la colonització han estat tractats per Mario GONGORA, *Studies in the colonial history of Spanish America* (Cambridge University Press 1975).

5. *Vid.* Leley B. SIMPSON, *Los conquistadores y el indio americano* (Península 1970).

condició social dels aborígens de les Amèriques. Aquest debat, el van abonar fonamentalment els teòlegs i els lletrats, des de posicions com les de Bernardo de Mesa, Gil Gregorio i Juan Ginés de Sepúlveda, els quals, tot basant-se en la visió que Aristòtil expressà a la *Política*, donaven suport a la subjugació, perquè els indis, com a bàrbars, eren, conseqüentment, esclaus naturals, fins a la posició de la tesi oposada i defensada per Francisco de Vitoria, el qual, basant-se en les idees tomistes sobre la llei natural, posava en qüestió el dret dels espanyols, reconeixia la humanitat de l'indi i imputava la seva condició a l'entorn.⁶ Polèmica estranya i inèdita en la història de la colonització,⁷ la qual suscita per part del més ardent defensor de la causa indígena, Bartolomé de las Casas, la proclama que no tan sols «totes les nacions del món són homes i de tots els homes i de cadascun d'ells només una és la definició i aquesta és que són racionals»,⁸ sinó que arribà fins i tot a postular el dret jurisdiccional de l'Església sobre els indis.⁹ Al capdavall, però, ni tan sols De Las Casas va poder ignorar que l'espasa i la creu anaven de la mà i que la colonització, tal com escriu Nancy Farris a propòsit dels maies, requeria l'incentiu del guany econòmic.¹⁰

Els espanyols als Andes

Cajamarca i el 1492 constitueixen un lloc i una data decisius per examinar el principi del significat, així com les conseqüències, de la presència dels espanyols als Andes. L'esfondrament del sistema imperial andí i el principi de la conquesta d'espais i d'homes com a conseqüència lògica i esperada del procés obert quaranta anys abans. No s'esquiva l'impacte de les incursions prèvies, ni es desconeixen les mutacions profundes que va presentar l'expansió ulterior, sinó que la seva elecció es basa en el reconeixement del significat polític que va tenir la crisi imperial andina en el desencadenament del procés colonial.

Per cronologia i per oportunitat, la majoria dels migrants a partir de la dècada del 1520 es van atansar a Nova Espanya. Dels 168 conqueridors del Perú, no menys de 74, o potser més, van tornar a Espanya.¹¹ Es tractava d'homes d'armes, més que de colonitzadors. Amb el descobriment de Potosí, aquesta situació va canviar ràpidament, ja que, entre l'any 1540 i l'any 1559

6. Una magnífica anàlisi d'aquest debat es troba a Anthony PAGDEN, *La caïda del home natural* (Madrid 1988).

7. En un estudi comparatiu sobre la qüestió colonial Urs Bitterli assenyala que ni Portugal, ni fins a molt després Holanda, Anglaterra i França no van emmarcar les seves primerenques expansions a ultramar amb esforços semblants tendents a sotmetre el fet del contacte cultural a una anàlisi teòrica i col·locar-la sota el control legal (*vid.* el seu *Cultures in Conflict* [Oxford 1989], p. 86).

8. Esmentat per A. PAGDEN, *op. cit.*, p. 194.

9. *Vid.* Carlos SEMPAT ASSADOURIAN, *Fray Bartolomé de las Casas obispo: la condición miserable de las naciones indianas y el derecho de la Iglesia*, «Allpanchis» (Cuzco), núms. 35/36, vol. I (1990), ps. 29-103.

10. Nancy FARRIS, *Maya Society under Colonial Rule, The Collective Enterprise of Survival* (Princeton University Press 1984), p. 30.

11. Les xifres han estat preses de Magnus MÖRNER, *Adventurers and proletarians. The Story of Migrants in Latin America* (University of Pittsburgh Press 1985), p. 12.

gairebé el 37% dels migrants reconeguts van anar al Perú.¹² Una migració que fou espontània i voluntària, com subratlla Morner, i fonamentalment masculina, si més no fins en aquella data.

La fortuna d'aquests primers homes, malgrat ser desigual en termes individuals, com a grup va ser certament superior a la que obtingueren els qui havien arribat amb les primeres onades de migrants, encara que no tots van assolir la riquesa de la família d'un Francisco de Pizarro. Aleshores el somni de la *hidalguia* es va fer realitat, per bé que aquella puixança econòmica no anés acompanyada pel poder polític necessari;¹³ que, tot i així, es va tractar d'una fortuna desigualment compartida, ho palesa de manera eloqüent el fet que, dels 2.000 espanyols que hi havia en el moment de la gran rebel·lió índia de l'any 1536, tan sols 500 van accedir al gran botí que fou l'*encomienda*.¹⁴

L'obertura de la crisi

D'aquesta manera comença un cicle històric profund, la conseqüència del qual serà l'alteració de l'economia i de la societat dels pobles dels Andes. Donar raó d'aquells canvis en una ajustada síntesi n'empobreix la perspectiva. Aïllar-ne les dimensions és igualment arbitrari, ja que és important de destacar-ne l'encaïmentament recíproc. Tanmateix, tan sols per raons d'exposició es fa esment d'aquells aspectes que, com que foren els més decisius, van causar els canvis més profunds. I entre aquests canvis ocupa un lloc central la demografia.

L'esfondrament de la població

La constatació més palesa que el món començava a canviar va provenir de l'esfondrament de la seva població. Precisant-ho encara més, aquest esfondrament havia començat abans que hi hagués una presència físicament significativa dels espanyols. En efecte, com a mínim l'any 1524 i l'any 1531 es disposa d'evidències d'epidèmies de xarampió, verola i grip propagades pels contactes de frontera, drames que només són l'avís de delmacions de població més greus que es produïren poc després. Tradicionalment, aquesta catàstrofe demogràfica es va adscriure a la brutalitat de la conquesta com a fet militar i a l'explotació imposada sobre la població indígena en les noves empreses instal·lades per la primera colonització. En canvi, la recerca històrica més recent n'atribueix la causa a raons més sobrires, entre les quals destaca l'epidèmia. Fins i tot en un llibre suggeridor s'arriba a postular que el reemplaçament europeu de les poblacions natives a les zones temperades és un afer més biològic que no pas

12. *Ibid.*

13. Visions particulars sobre el Perú per part dels primers conqueridors es poden llegir a James LOCKHART i Enrique OTTE (comps.), *Letters and People of the Spanish Indies* (Cambridge 1976).

14. Les xifres han estat fornides per James LOCKHART, *Spanish Peru 1582-1560. A colonial Society* (Madison 1968).

militar, conseqüència d'un «imperialisme ecològic».¹⁵ Certament, no es pot passar per alt el fortíssim impacte que els gèrmens i els virus van poder tenir en la població, que no estava immunitzada. Tot i així, cal calibrar-ne els efectes perquè les epidèmies no van actuar en el buit, sinó que van ser letals perquè es van potenciar pel fet d'actuar en el context d'una població els fonaments de la qual es trobaven en ple procés de capgirament.

Com és ben sabut, en l'ordre de magnitud de l'esfondrament de la població indígena va trobar-hi l'agafall tant la «llegenda negra» de la conquesta com la «llegenda rosa», segons si les xifres imputades són altes o baixes. Debat ideològic, perquè en contrast amb l'experiència de Mesoamèrica, fins a l'hora present, les xifres de la població als Andes pre-hispànics són encara conjetures, llevat d'una excepció important.

Aquesta excepció la constitueix el llibre de Nobel David Cook,¹⁶ basat en les anàlisis dels censos de 585 repartiments, els resultats de les quals es comentaran aquí a fi de precisar les implicacions de la crisi demogràfica. Tot emprant diversos enfocaments i supòsits, Cook argumenta que és «*unlikely that the total indian population of the area in 1520 was less than 4 million or more than 15 million*».¹⁷ Com que l'arc és encara molt gran, Cook opta per 9 milions com el volum de la població pre-hispànica, xifra que és el límit superior del rang i que resulta de l'aplicació del model de la malaltia epidèmica màxima i del supòsit que les taxes de declinament en el període que va de l'any 1520 a l'any 1570 hauria excedit les taxes de les dècades següents.¹⁸

Les seves estimacions van ser el resultat d'un esforç notable, tot i que ens trobem encara molt lluny de disposar d'evidències segures. Tot i això, la convergència de les diverses perspectives fan que les xifres proposades per Cook constitueixin, ara com ara, una bona base de raonament. A partir d'aquest sostre, durant el mig segle següent la població va minvar fins a poc més d'un milió i va continuar minvant fins a arribar gairebé a 600.000 l'any 1620.¹⁹

La pèrdua de 9 de cada 10 indígenes en un lapse de cinquanta anys és, indubtablement, un fet essencial en ell mateix. Però les implicacions d'aquesta caiguda van molt més enllà del mer esfondrament del nombre dels homes, pel fet d'afectar el funcionament d'un ecosistema, les premisses del qual van obeir l'ideal andí de l'autosuficiència.²⁰

Igualment important és reconèixer que aquesta brutal caiguda de la població aborigen va tenir variants regionals molt precises. La població establerta a la costa del Pacífic, atesa la seva major exposició a les epidèmies, en va ser la més afectada, fins al punt que va caldre substituir-la per esclaus a fi de permetre l'operació de les empreses agràries. La població de la serralada que s'estén

15. Vid. Alfred W. CROSBY, *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (Cambridge University Press 1986),

16. Vid. Nobel COOK, *Demographic Collapse, indian Peru*.

17. N.D. COOK, *op. cit.*

18. *Ibid.*, p. 114.

19. *Ibid.*, p. 114.

20. Els treballs de John V. Murra es troben estretament associats a la proposta de la manera com els homes dels Andes van organitzar-hi l'espai en funció dels seus objectius econòmics i polítics (vid. el llibre *Formaciones económicas y políticas del mundo andino* [Lima 1975]).

des de Cajamarca fins al llac Titicaca va ser igualment vulnerada, tot i que en un grau força menor. De fet, la declinació de la població de la serra central i sud no va ser tan catastròfica com a d'altres llocs. Les xifres que hi ha a continuació són prou eloqüents pel que fa a això: entre l'any 1570 i l'any 1620 la població de la serra va minvar d'1.045.00 a 585.000, mentre que la de la costa minvà de 250.000 a 87.000.²¹

En l'actual estat dels esdeveniments, és prematur assenyalar amb precisió les raons d'aquesta diferència. La concentració relativa de la població que va sobreviure a la conquesta a la serralada sud, probablement es degué, també, a la presència de les vetes d'or de Carabaya, als cocals de Iucai i Paucartambo i a la ciutat del Cuzco, factors que van actuar com un imant d'atracció.²² Al capdavant, l'experiència de Charcas, amb Potosí, en el seu paper de diana migratòria no va ser diferent.

Els càlculs formulats per a les altres regions andines són tan fortament especulatives que no permeten la més mínima inferència. Pel que fa a l'espai de l'Equador contemporani, per exemple, Robson Tyrer²³ es limita raonablement a fixar tendències demogràfiques en lloc de proposar llindars de partença. Per raons que es discutiran més endavant, Tyrer troba que entre l'any 1561 i l'any 1591 es va produir una disminució d'un ordre del 50%,²⁴ mentre que durant la primera meitat del segle XVII, de manera sorprenent i en una tendència oposada al que es va esdevenir a d'altres regions dels Andes, s'hauria produït un increment del 60% en pujar la població indígena de 144.000 a 273.000 habitants.²⁵ Però el cicle d'epidèmies de l'any 1693 i del 1694, en causar la mort d'una tercera part de la població tributària,²⁶ va aturar aquella recuperació i la col·locà a un nivell per sobre dels 200.000 l'any 1779.²⁷

A curt termini, les implicacions d'aquest esfondrament per a l'acompliment del conjunt del sistema colonial és encara un debat obert. S'ha de recordar, en aquest context, que M.M. Postan²⁸ i E. Le Roy Ladurie,²⁹ pel que fa a Europa, i W. Borah,³⁰ per al cas de Mèxic, han associat els cicles d'expansió i de depressió de les seves economies respectives al comportament de les seves poblacions. I si un examen acurat de la relació entre la població i l'economia per al conjunt del sistema colonial espanyol encara no existeix, és igualment important considerar una hipòtesi alternativa. Carlos Sempat Assodourian suggereix, en aquest sentit, que la mida de les poblacions indígenes del Perú i

21. N.D. COOK, *op. cit.*, p. 253.

22. *Ibid.*, p. 249.

23. Robson B. TYRER, *The Demographic and Economic History of the Audiencia of Quito, Indian population and the Textile Industry, 1600-1800* (University of California at Berkeley 1976).

24. *Ibid.*, p. 8.

25. Robson B. TYRER, *op. cit.*, p. 38.

26. *Ibid.*, p. 39.

27. *Ibid.*, p. 50.

28. M.M. POSTAN, *Medieval Agrarian Society in its Prime England* dins *The Cambridge Economic History of Europe*, vol I (1968²)

29. W. BORAH, *Medieval Agrarian Society in its Prime*, dins *Cambridge Economic History of Europe*, vol. I (1966²).

30. E. LE ROY LADURIE, *Les paysans du Languedoc* (Paris 1966), 2 vols.

Nova Espanya no va impedir gestar ni va aturar el desenvolupament de l'economia, tot obligant més aviat el poder estatal a ponderar la magnitud de la força de treball disponible i a planificar la seva *col·locació sectorial*; a més, la despoblació indígena pot no significar una disminució mecànica i d'una intensitat igual en la relació volums de força de treball i nivells de producció, ja que la productivitat es va poder alçar com a conseqüència dels canvis tecnològics.³¹

A llarg termini, i en relació amb l'espai central dels Andes, el desplaçament del segle XVI posà les bases estructurals que expliquen en part l'acompliment peculiar que hi van tenir les economies contemporànies. En analitzar les economies rurals del Perú, Daniel Cotlear encertadament assenyala que moltes de les institucions per a l'apropiació del producte i l'organització del treball que van existir fins fa poc eren típiques de països subpoblats. De la mateixa manera que en el període colonial es va emprar la mita agrícola i el tribut indígena, en lloc de l'impost a la terra que imperava a l'Àsia d'aquella època, al segle XIX l'expansió de les hisendes descansà en la captació de la renda en treball en lloc de la renda en producte. Recíprocament, quan, al començament del segle XX, la població assolí els nivells que existien abans del 1492, amb l'exòde consegüent de la població andina cap a la costa, apareixen canvis que indiquen que els arranjaments institucionals establerts per economies amb baixa producció ja no són viables.³²

L'economia i l'enquadrament colonial de la població

És sabut que una altra de les diferències substantives entre el sistema colonial imposat per Anglaterra en el que actualment són els Estats Units i el sistema colonial espanyol a Amèrica fou l'ús que es féu de l'energia pagesa. Contràriament a l'exclusió anglesa de la població aborigen, aquells que van sobreviure a la crisi inicial foren incorporats al sistema colonial espanyol, fins al punt que el funcionament de les noves empreses econòmiques va dependre gairebé completament dels indis. Però, perquè aquesta articulació resultés eficient, prèviament era indispensable iniciar un procés massiu d'urbanització forçada que va tenir com a expressió la constitució d'autèntics pobles d'indis. Es tracta de les conegudes *reducciones*, implantades durant el govern del virrei Francisco del Toledo (1569-1581).

L'establiment d'aquests pobles certament no va obeir tan sols a meres raons econòmiques. La catequització de la població indígena i la separació estamental entre indis i blancs van ser igualment els supòsits que van precedir aquest ordenament.

El simple establiment dels pobles indis va aprofundir els canvis que la conquesta i l'*encomienda* ja havien introduït. S'ha de recordar que la renda que els

31. Carlos SEMPAT ASSADOURIAN, *La despoblación indígena en Perú y en Nueva España durante el siglo XVI y la formación de la economía colonial*, «Historia Mexicana», XXXVIII: 3 (1989), ps. 443 i 445-446.

32. Daniel COTLEAR, «Reseña del libro del Noble David Cook, *Demographic Collapse in Indian Peru, 1520-1620*» (Lima).

indis pagaven a l'exactor de l'*encomienda* era una quantitat superior al tribut pre-hispànic, mentre que la natura d'aquesta renda era igualment diferent en introduir-hi el pagament en productes i, cada vegada més, en moneda. A més del fet que aquesta transferència dels excedents pagesos s'inscrivía per l'exterior dels circuits tradicionals de reciprocitat.³³ Amb les *reducciones*, en concentrar-se la població disgregada al voltant de noves «capçaleres», els grups ètnics diferents es van mesclar, alhora que esclatxes addicionals van fragmentar l'articulació espacial derivada de la complementarietat ecològica. Fusió d'ètnies diferents, pèrdua successiva de la seva identitat i emergència paral·lela de l'indi com a creació autènticament colonial i com a expressió de la resistència de la població sotmesa.

En termes de la seva articulació econòmica, les *reducciones* van ser alhora la unitat fiscal necessària per a la imposició del tribut colonial i autèntiques reserves de mà d'obra, és a dir, la base a partir de la qual periòdicament s'extreia un percentatge variable de la població per assignar-lo a les noves empreses establertes pels espanyols a través de la mita tradicional, refuncionalitzada a hores d'ara per tal de servir nous propòsits.

Malgrat els avanços en el coneixement, l'impacte causat a l'interior d'aquests pobles indígenes per la imposició de la mita, així com els arranjaments interns que la població resident va haver d'establir per suplir la població itinerant són encara problemes que requereixen un millor coneixement.³⁴ En relació amb el sector miner, sabem que, per exemple, van existir diferències substantives entre Mesoamèrica i els Andes, no tan sols perquè els centres miners de Nova Espanya es localitzessin en àrees gairebé despoblades, sinó perquè el pes de la mita, com a coeficient d'explotació, va ser molt menor a Mesoamèrica que no als Andes: un 2 i un 4% del total indígena de cada poblament respecte a un 14 i un 15%.³⁵ Aquest pes diferent en l'explotació pagesa imposada a través de la mita és, potser, una de les explicacions de la migració i de la diferenciació de la pagesia indígena al Perú.

La transhumància de la població de les *reducciones*, per tal de defugir la mita, el tribut o per tal de trobar alternatives laborals com a jornalers lliures, va ser a la base d'un procés de diferenciació que va accentuar les desigualtats pre-hispàniques. Les expressions més conegudes d'aquesta diferenciació van ser els *yanaconas* i els *forasteros*. Els primers eren pagesos indígenes subjectes a una dependència personal davant els espanyols i cacics inidis, en el marc d'explotacions agràries o d'unitats domèstiques espanyoles. L'èxode de la població indígena dels seus pobles, amb la seva conseqüent conversió en *yanaconas*, va erosionar la base compulsiva i fiscal de l'estat colonial, en la mesura en què hi havia menys indis que es podien enrolar en la mita i menys tributaris disponibles per al pagament del tribut. Cap a l'any 1571 es va xifrar en 50.000 el

33. Vid. Nathan WACHTEL, *La vision de Vaincus. Les indiens du Perou devant la conquete espagnole* (París 1971).

34. Pel que fa al funcionament de la mita consolar, vid. Ann ZULAWSKI, *Labor and Migration in Seventeenth - Century Alto Peru* (Columbia University 1985).

35. Vid. Carlos SEMPAT ASSADOURIAN, *La despoblación indígena en Perú y Nueva España durante el siglo XVI y la formación de la economía colonial*, op. cit., ps. 446-447.

nombre de *yanaconas* o d'indis parcers obligats a la mita en el conjunt del virregnat peruà,³⁶ corresponent a Charcas, i en especial a la vall de Cochabamba, la presència de 5.500 camperols d'aquest tipus.³⁷

El procés de forasterització dels indígenes va ser l'altre vessant de la disgregació dels pobles. Dels 13.000 enrolats a la mita en època de Toledo, el 1617, el corregidor encarregat va trobar que n'hi havia només 10.460 d'allistats i que tan sols la meitat eren presents a Potosí.³⁸ El saldo només figurava al paper, per la seva probable conversió en indis de *faltriguera*, és a dir, formalment indis forçats a la mita, que van eludir la seva obligació mitjançant el lliurament de l'equivalent monetari de la massa salarial que haurien pogut rebre en el cas d'haver-se enrolat efectivament en la mita. El montant d'aquests *residus* no era una quantitat menyspreable: arribava a 600.000 pesos l'any 1660.³⁹

El paper polític d'aquests indis *forasteros* en l'explosió de les rebel·lions pageses va ser revelada fa algun temps per Oscar Conblit,⁴⁰ i la seva significació per a la societat indígena, les seves mutacions successives i els termes de la seva filiació ètnica són encara temes de debat. Wachtel, per exemple, en un detallat estudi sobre els uros de Bolívia, esmenta que cap a final del segle XVIII els *forasteros*, no són els mateixos que els del segle XVII i ni tan sols similars als de la dècada 1720-1730. «*Le mot, "escribe", conserve sans doute parmi ses connotations le sens de "forain" et de nombreux forasteros descendent encore de migrants, mais ils ne sont plus perçus de la même manière: le même terme correspond désormais a une réalité différente, et tend a englober les tributaires les plus pauvres. Le critère de différenciation entre les Indiens n'est donc plus ethnique, ni seulement géographique, mais bien social et économique: les inégalités ont pénétré au coeur des communautés.*»⁴¹ Recíprocament, i pel que fa a la seva desafilació ètnica, Thierry Saignes⁴² ha assenyalat que, malgrat el seu èxode, aquests forasters van retenir-ne els vincles de parentiu, així com els drets i les responsabilitats amb les comunitats de procedència.

La massa d'indis *forasteros*, constituïda ja per aquest èxode o perquè el terme designava més i més els pobres, com assenyalava Wachtel, va tenir una distribució molt desigual al llarg de l'espai andí. El cens del 1754 comentat per

36. Josep BARNADAS, *Charcas, 1535-1563. Orígenes de una sociedad colonial* (La Paz 1973), p. 296.

37. Brooke LARSON, *Colonialism and Agrarian Transformation in Bolivia Cochabamba, 1550-1900* (Princeton University Press 1988), p. 83.

38. *Ibid.*, p. 92.

39. *Ibid.*, p. 93.

40. Oscar CORNBILIT, *Society and Mass Rebellion in Eighteenth-Century Perú and Bolivia*, «St. Anthony' Paper», núm. 22 (1970), ps. 9-44.

41. Nothan WACHTEL, *Le retour des ancêtres. Les indiens Uros de Bolivie xx-xvi siècle. Essai d'Histoire Regressive* (Paris 1991), ps. 513-514. «La paraula *escriba* conserva indubtablement entre les seves connotacions el sentit de "forani" i són molts els *forasteros* que encara descendeixen de migrants, però ja no se'ls esguarda de la mateixa manera: el mateix terme correspon a partir d'aleshores a una realitat diferent, i tendeix a englobar els tributadors més pobres. El criteri de diferenciació entre els indis no és ja ètnic, ni tan sols geogràfic, sinó social i econòmic: les desigualtats s'han instal·lat al cor de les comunitats» (*N. del T.*)

42. Terry SAIGNES, *De la filiation à la résidence: les ethnies dans les vallées de Larecaja*, «Annales ESC», núm. 33 (1978), ps. 1.160-1.181.

Nicolás Sánchez Albornoz⁴³ revela que els forasters eren més de la meitat de la població tributària dels bisbats de La Paz i de Chuquisaca, proporció que en el cas de Cochabamba era encara molt més gran. Brooke Larson, al seu estudi sobre aquesta regió, assenyala que l'atracció oferta per les hisendes altament comercialitzades va possibilitar que a l'entorn del 1683 nou de cada cent indis casats tinguessin la condició de forasters.⁴⁴

L'altra regió andina en què la població d'indis *forasteros* va ser important era l'Audiència de Quito, amb una presència que, a més, constitueix una explicació plausible del perquè la condició indígena a l'Equador contemporani assumeix característiques molt peculiars. L'important treball de Karen Powell⁴⁵ revela que els forasters de l'Audiència de Quito des del segle XVI van estar sota el control de cacics, de la corona, del clergat i, a més, d'espanyols privats. Atès que els forasters no pagaven tribut i causaven excepció en la mita, per a les autoritats ètniques era avantajós, en termes econòmics, comptar amb ells dins els seus respectius pobles, en lloc de retenir *indis originaris*, que estaven adscrits a la lleva laboral regulada per la burocràcia colonial.⁴⁶ Durant el segle XVII aquest control de cacics es va anar afeblint, atesos els esforços de les autoritats colonials per augmentar la massa de tributaris.⁴⁷ D'altra banda, els forasters controlats pel clergat permetia una compensació del seu *status*, sobretot en el baix clergat, alhora que representava ingressos addicionals per les exaccions imposades.⁴⁸

Un problema molt més significatiu fou el plantejat pels forasters sota control privat d'espanyols. Karen Powell sosté que hi va haver diferents tendències en el desplaçament espacial indígena que els va convertir en *forasteros*. Durant el segle XVI, a l'Audiència de Quito, es tractà fonamentalment d'un desplaçament des de les planes a les serralades, és a dir, de moviments essencialment derivats de les comunitats indígenes, que a la seva vegada van ser el resultat de la necessitat que la població indígena tenia de cercar mitjans de subsistència, de defugir els abusos, o de la lleva realitzada pels cacics a fi de resoldre les deficiències de mà d'obra en els grups al seu càrrec.⁴⁹ Com a resultat d'aquest moviment, cap a l'any 1645 la meitat dels indis de repartiment enregistrats es trobaven fora de la seva comunitat, percentatge que s'incrementà fins a arribar al 60%, quan es considera tan sols la població econòmica activa, és a dir, entre 18 i 50 anys.⁵⁰ Però aquesta tendència es reorienta el segle XVII, ara amb el desplaçament indígena cap al sector controlat pels espanyols, procés que s'accentua durant la darrera dècada d'aquell segle, quan el declivi de la producció tèx-

43. Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ, *Indios y tributos en el Alto Perú* (Lima 1978), p. 52.

44. Brooke LARSON, *Colonialism and agrarian transformation in Bolivia. Cochabamba, 1550-1900* (Princeton University Press 1988)

45. Karen POWELL, *Indian Migration and Socio-Political Change in the Audiencia of Quito*, « Ph. D. Dissertation » (New York University 1991).

46. *Ibid.*, p. 247.

47. *Ibid.*, p. 340.

48. *Ibid.*, p. 417.

49. *Ibid.*, p. 102.

50. *Ibid.*, ps. 111-112.

51. *Ibid.*, p.143.

til, les epidèmies, les composicions de les terres i el terratrèmol de l'any 1698 van empènyer els indis a l'interior de les hisendes.⁵¹

A partir de la reconstrucció oferta per Karen Powell resulta legítim indagar sobre les repercussions a llarg termini del procés assenyalat. Contrastant clarament amb Bolívia i el Perú, l'Equador rural contemporani presenta com una de les seves característiques la relativa opacitat de les comunitats d'indígenes. No tan sols perquè les comunitats lliures semblen menys significatives que les comunitats d'*ex-huasipungueros*, sinó perquè al final del període colonial, pel cap baix, la meitat de la població indígena es trobava a l'interior de les hisendes,⁵² donant forma així a un espai ètnic clarament segmentat i afeblint potser d'aquesta manera l'acció de la pagesia com a força política.

L'articulació d'aquests pobles indis amb el conjunt del sistema colonial, que va tenir com a primera resultant la diferenciació social que hem descrit anteriorment, la centralitat d'aquests mateixos pobles com a cruïlla de les rutes que conduïen a la *yaconitzación*, al *forasteraje*, o al simple mestissatge, no es va traduir tan sols com un moviment dels indis del poble cap a fora, sinó també com a resultats d'un procés invers. I, en aquest sentit, cal esmentar l'experiència dels *resguardos* a Colòmbia.

Magnus Mörner, en un treball pioner,⁵³ va mostrar com el principi de segregació en el poblament impulsat per la corona espanyola va ser desvirtuat a la pràctica i va tenir com a resultat la introducció de metissos i castes en pobles reservats als indígenes. En un estudi específic sobre els *resguardos* a Nova Granada, Margarita González⁵⁴ presenta un recompte detallat de la manera com pràcticament des del seu establiment espanyols i mestissos penetren en aquests pobles i hi generen des de l'interior una escomesa contra els recursos indígenes i, també, l'aparició d'un actiu mercat de terres que va afavorir el seu acaparament per part dels espanyols, dels mestissos i, també, d'alguns d'indis. Un procés d'aquesta natura permeté l'explosió primerenca de la població mestissa, i a la pràctica va preparar la fàcil victòria dels liberals quan, a mitjan segle XIX, van escometre definitivament a Colòmbia contra els *resguardos*. Aquest desmantellament produït des de l'interior va ser tan profund que a final del segle XVIII la política que conduí al seu establiment havia perdut tot el seu significat i va motivar que el fiscal de la Reial Audiència, Francisco Antonio Morenoy Escandón, escrivís arran de la seva visita general del 1778: «Seria profitós, des del punt de vista de la corona espanyolitzar els indis i de la seva casta s'esborrés la memòria del seu tribut, però, de moment, com que això no es farà, cal la separació més equitativa, perquè, si no, moririen quantitat de vassalls que són dignes també d'atenció [els mestissos].»⁵⁵

La dislocació interna dels pobles d'indis, així com la manera com s'hi va processar l'articulació/marginalitat dels pobladors en el conjunt colonial, com

52. Les proporcions van ser assenyalades per Udo OBEREM, *Indios libres e indios sujetos a haciendas en la sierra ecuatoriana a fines de la colonia*, «Festschrift für Herman Trimbom» (St. Augustin 1976).

53. Magnus MÖRNER, *La corona española y los forasteros en los pueblos indios de América* (Estocolm 1970).

54. Margarita GONZÁLEZ, *El resguardo en el Nuevo Reino de Granada* (Bogotà 1970).

55. Esmentat per Margarita GONZÁLEZ, *op. cit.*, p. 70.

ja hem vist, va ser un factor important en la diversificació del paisatge social dels Andes. Tot i així, els desafiaments que la proliferació de forasters presentava a les caixes fiscals va fer necessària la sedentarització de com a mínim un dels seus segments, i aquest va ser el sentit de la decisió adoptada al Perú pel virrei marquès de Castelfuerte (1724-1736) en assignar a aquests forasters terres comunals. L'emergència dels *forasters amb terres* posava fi a l'evasió fiscal dels forasters,⁵⁶ però, alhora, afegia una altra clivella interna a la comunitat en mesclar, en un mateix *corpus*, grups de filiació ètnica diferent. Indianitat cap enfora i fragmentació cap endins va continuar, ara amb més força, essent una altra de les tensions que travassaren la història social dels pobles indis.

L'enquadrament social de la població indígena

El model tomista, que en la seva versió suarista va presidir l'ordenament de la societat colonial, va donar com a resultat l'articulació de parts segmentades al voltant de la dependència d'un sobirà, el qual era, a més, el dipositari d'una sobirana alienada. Aquest model polític, com és ben sabut,⁵⁷ va presentar fissures en la seva organització i va ser objecte de canvis importants en el segle XVIII, però ofereix un paràmetre per pensar el lloc precís de la població indígena dins el sistema colonial.

Una de les conseqüències de la polèmica teològica sobre la condició dels indis va ser el reconeixement que, si bé eren éssers racionals, necessitaven, tanmateix, guia i protecció per incorporar-se al nou regne. Aquesta conclusió, associada a les premisses polítiques que van orientar l'ordenament colonial, es va traduir en la constitució de dos estaments que en principi havien d'estar completament segmentats. Les conegudes «repúbliques», la dels espanyols i la dels indis, van ser les expressions d'aquesta segmentació, tot comptant cadascuna amb un *corpus específic* de lleis i, també d'autoritats. A l'interior de cada «república», al seu torn, la població es va fragmentar en pobles i, en el cas dels espanyols, també en gremis. La premissa medieval segons la qual s'era part de la societat en tant que es pertanyia a una corporació, quedava, d'aquesta manera, instal·lada.

En el cas dels pobles indis, aquesta política va produir la fragmentació de les tradicionals solidaritats ètniques per donar pas a una noció de pertinença molt més localitzada, la qual s'expressava en tensions comunitàries d'un nou tipus i en la dislocació d'una consciència, particularment visible en el moment de les grans rebel·lions. I si, tot i aquesta fragmentació, conjunturalment, van aparèixer solidaritats que van apel·lar a una identitat ètnica compartida, va ser

56. Nicolás SÁNCHEZ ALBORNOZ, *op. cit.*, p. 166.

57. Una anàlisi d'aquestes premisses, i els seus canvis, pot trobar-se al llibre esmentat de Mario GÓNGORA i a David BRADING, *Bourbon Spain and its American Empire*, dins Lesley BETHELL (comp.), *The Cambridge history of Latin America* (Cambridge University Press 1984), vol. I, ps. 380-439.

el resultat de l'expressió d'una resistència davant la dominació colonial.⁵⁸ Socialment, per tant, les tradicionals filiacions ètniques van ser esborrades a l'interior d'un univers cada vegada més parroquial, el qual en conjuntures específiques de resistència seria finalment substituït. La categoria de què és indi apareix aleshores situada en una frontera política molt mòbil, aquella que constituïa, d'una banda, la resistència conjuntural indígena a la seva dominació i el rebuig i la marginació imposats per un sistema d'explotació que en termes polítics va subsumir, a causa del menyspreu i del temor, tot ometent les particularitats de cada poble.

Frontera mòbil perquè la separació no va ser permanent i perquè, com ja s'ha vist, l'entroncament d'aquells pobles i dels indígenes que l'habitaven amb el conjunt del sistema econòmic colonial va ser múltiple.

Una de les paradoxes conegudes que va resultar d'aquesta precària segmentació colonial va ser l'emergència explosiva dels mestissos. Inicialment, com a resultat natural de la violència colonial i d'una migració fonamentalment masculina, però poc després com a resultat de l'enllaçament d'una multiplicitat ètnica impossible de contenir en compartiments exclusius. La seva varietat profunda apareix en el bigarrat lèxic emprat per intentar una impossible categorització de les formes múltiples del mestissatge, i en el desconcert de les autoritats colonials davant els esforços estèrils que van fer per compartimentar-los.⁵⁹ El mestissatge biològic no significa necessàriament mestissatge social. En el cas de la Nova Granada, Margarita González troba que «el mestís de la regió treia el millor partit possible de la contracció que el sistema colonial li havia plantejat: quan el cridaven a pagar un tribut afirmava el seu mestissatge, però quan veia que la seva presència era útil per engrossir la població indígena, escollible per a la possessió de terres de *resguardo*, de les quals ell es beneficiava com a arrendatari o com a posseïdor il·legal, es feia passar aleshores per indi».⁶⁰ La fluïdesa que caracteritzava la condició dels mestissos, la seva situació de frontissa entre dos mons, que molt sovint els comportava la reserva i l'hostilitat tant dels indis com dels espanyols, no era tan sols inherent als mestissos de Nova Granada, sinó que era una situació compartida per la població mestissa del conjunt dels Andes. En la mutació de la seva cultura, grups significatius de la població indígena van trobar una manera d'eludir l'opressió i avançar els seus interessos, però es tractava d'un canvi que no era irreversible perquè podien reprendre la seva condició tradicional ètnica quan convenia als seus interessos.

No tots els grups indígenes, certament, van poder o van voler fer ús d'aquestes rutes per escapolir-se de l'enclaustrament proposat per l'ordenament colonial a fi de situar-se als diferents intersticis del sistema. N'hi va haver d'altres que es van mantenir al marge del sistema, coformant autèntiques fronteres ètniques a la colonització, ja sigui com a resultat d'una exitosa resistència

58. Manuel BURGA, *Nacimiento de una utopía. Muerte y resurrección de los incas* (Lima 1988), proposa una cronologia de les variacions de la conjuntura d'aquesta consciència andina.

59. Per a una anàlisi global del mestissatge, *vid.* Magnus MÖRNER, *Race Mixture in the History of Latin America* (Boston Little Brown 1967).

60. Margarita GONZÁLEZ, *op. cit.*, p.79.

activa respecte al seu enquadrament colonial, o perquè no van tenir cap més alternativa si no era situar-se en territoris inhòspits a mesura que avançava l'ocupació del territori. En el cas de Colòmbia, per exemple, es van crear veritables zones de refugi als cims de les serralades i a regions de la selva tropical, amb la consegüent desestructuració de la seva organització social. Els resultats contemporanis d'aquesta exclusió, depressió econòmica i marginalitat, els il·lustren casos com els dels indis de Tumbichucue.⁶¹

Però el cas més eloqüent d'una autèntica frontera colonial va ser la del poble maputxe, a l'Araucània de Xile. Va ser tan fèrria i va tenir tant d'èxit la seva resistència, que l'estat colonial, com a represàlia, no va tenir cap més alternativa que permetre que els maputxes que havien estat fets presoners a la guerra fossin reduïts a la condició d'esclaus, sota el justificant de guerra justa, malgrat que l'esclavitud dels indis va estar formalment prohibida després de les incursions inicials de la colonització.

El poble maputxe, efectivament, no va poder ser vençut per les armes, igual com els maia de Mesoamèrica, perquè, com que tenien una administració centralitzada, com va ser el cas dels inques i dels asteques, van poder fer de la seva mobilitat una estratègia òptima per enfrontar-s'hi i desplaçar-se. Aquesta resistència va ser tan notable que després de 91 anys de successius fracassos en els intents d'estendre la colonització més enllà del riu Bio Bio, que establí una frontera entre el poble maputxe i el territori colonial espanyol,⁶² es va sancionar alhora la independència del poble maputxe. A la bella història escrita per José Bengoa sobre els maputxe es detalla que aquella independència no va ser formal, perquè els espanyols van haver d'establir relacions comercials i polítiques com si es tractés d'un altre estat. Com a resultat d'una ironia que es comentarà més endavant, la colonització d'aquest poble i del seu territori va ser el resultat del govern republicà de Xile, arran de la derrota militar dels maputxe, l'any 1881; el seu territori es va incorporar a la producció agrícola nacional de Xile i els maputxe van ser reduïts i se'ls van lliurar lots de terra que van fer petits agricultors dels orgullosos nòmades d'altre temps.⁶³

A la descomposició interna de les *reducciones*, amb la consegüent dispersió dels seus integrants en el sistema colonial i a la consolidació de fronteres ètniques com a resultat d'una resistència eficient presentada per alguns segments de la població aborigen a la seva colonització, s'hi ha d'afegir una mena de procés horitzontal d'aculturació, és a dir, la subsumpció de grups ètnics complets dins d'altre ètnies indígenes. Es tracta d'un procés d'una envergadura més gran que la simple sedentarització d'alguns *forasteros* a l'interior dels pobles on emigraven, ja que involucra el conjunt de les ètnies. El cas més ben analitzat són els uros de Bolívia. Wachtel esmenta que a les terres de Gabriel Fernández Guarachi, el cacic de Jesús de Machaca, treballaven com a *yanaconas* l'any 1684

61. Un panorama general de la condició indígena a Colòmbia l'ofereixen Roberto PINEDA, Augusto GÓMEZ i Guido BARONA, *Las sociedades colombianas, siglos XVI al XX (Los espacios indígenas y su transformación)* (ms. inèdit, Bogotá).

62. La reconstrucció històrica més completa del poble maputxe és el llibre de José BENGEOA, *Historia del pueblo mapuche* (Santiago de Xile 1985).

63. Per a una descripció etnogràfica contemporània dels maputxe, *vid.* Louis C. FARON, *Los mapuche: su estructura social* (Mèxic 1969).

uros de l'*ayllu* Ancohaque,⁶⁴ com a exemple de l'estesa d'un veritable teixit de mestissatge, ara, però, entre ursos i aimares.⁶⁵

Els mecanismes i les implicacions de la subordinació política

En diversos treballs Richard Morse⁶⁶ ha mostrat la importància de les premisses teològiques i neomedievales en el control que Espanya va imposar a les seves colònies. La clau, al seu entendre, es troba en la natura patrimonial de l'estat espanyol, la feblesa de les institucions feudals van fer que els grups d'interès, com ara la noblesa, els comerciants i l'Església, depenguessin fortament de l'estat en lloc de constituir eixos de poder relativament autònoms. Però aquest estat es va encarnar en el poder patrimonial del rei, que era la font de patronatge i l'àrbitre en darrera instància de les disputes. Conseqüentment, el seu govern, en lloc de basar-se en la llei, es va basar en el seu àrbitri personal: «*The Authority of the ruler is oriented to tradition but allows him claim to full personal power as he is reluctant to bind himself by "law", his rule takes the form of a series of directives, each subject to suppression.. Legal remedies are frequently regarded not as applications of "law", but as a gift of grace or a privilege awarded on the merits of a case and not binding as precedent.*»⁶⁷ El pes d'aquests supòsits, així com la cultura política peculiar que va contribuir a establir-los, serien un llegat perdurable que explicaria les dificultats polítiques amb què es va enfrontar l'Amèrica Llatina contemporània després de la destrucció del poder patrimonial del monarca.

S'ha assenyalat ja que les premisses polítiques neotomistes no tan sols van organitzar el govern de les colònies, sinó que també van presidir l'enquadrament colonial dels diferents estaments d'aquella societat. I en aquest context el govern dels indis requereix que es facin algunes puntualitzacions complementàries.

És sabut que a la destrucció del *tahuantinsuyo* no hi van participar tan sols un centenar i mig d'espanyols, sinó que hi van intervenir també des de bon començament altres grups indígenes. Aquesta participació es va fer molt més ostensible en la mesura que la conquesta i la colonització s'aprofundien, sobretot mitjançant la col·laboració d'indis i caps ètnics que no foren «persuadits» de la «benevolència» de la dominació imperial, o que buscaren en l'aliança

64. Nathan WACHTEL, *Le retour des ancêtres...*, p. 432.

65. *Ibid.*, p. 452.

66. Entre els seus treballs, *vid. Toward a Theory of Spanish American Government*, «Journal of the History of Ideas», 15 1 (1954), ps. 71-93; *The Heritage of Latin America*, dins Louis HARTZ i altres, *The founding of New Societies* (Nova York 1964), ps. 123-171 *El espejo de Prospero, un estudio de la dialéctica del Nuevo Mundo* (Mèxic 1982).

67. «L'autoritat del govern s'orienta en la tradició però li permet reclamar un poder personal complet en la mesura en què és reticent a comprometre's amb la llei, el seu govern adopta la forma d'una sèrie de directrius, cadascuna de les quals és subjecta de supressió... Els remeis legals sovint es consideren no com aplicacions de la "lleï" sinó com un regal de gràcia o com un privilegi concedit pels mèrits d'un cas concret i sense precedents» (Richard MORSE, *The Heritage of Latin America*, p. 157).

amb els espanyols la manera més eficaç de resoldre les seves disputes internes. Aquella conducta, associada a l'estratègia política de l'estat colonial, va possibilitar l'establiment d'un control polític indirecte per part d'Espanya en relació amb la població sotmesa, el qual s'expressava tant en la utilització dels cacics tradicionals com a instruments de mediació política, com en l'establiment de batlles indis com a exponents d'un poder dual dins de les comunitats indígenes.

L'estudi de Steve Stern sobre Huamanga ensenya que aquest «pacte» era mútuament benèfic. Per als espanyols, en la mesura que els permetia comptar amb l'autoritat d'un dirigent respectat tradicional per orientar el treball dels indis; per als cacics, en la mesura que aquells arranjaments els permetien créixer la seva riquesa i el seu poder.⁶⁸ En canvi, en el cas de Cochabamba, els cacics de la vall van haver d'aliar-se amb els seus exactors de l'*encomienda* a fi de retenir aquells recursos econòmics disputats pels dirigents ètnics de l'altiplà.⁶⁹ Tanmateix, la lògica del sistema colonial va fer que aquests pactes fossin extremament precaris. A la mateixa Huamanga el desencís indígena davant el comportament dels seus nous socis no va trigar a fer-se palès i, des del 1560, va alimentar els somnis mil·lenaristes del moviment Taki Onqoy.

Col·laboració i resistència, com a termes oposats, són insuficients per caracteritzar les diverses modalitats que va assumir el comportament polític de la pagesia indígena en el context colonial. Mol aviat, per exemple, van saber aprofitar les esclètxes existents entre els espanyols que van ser el resultat d'interessos oposats que les fraccions de l'èlit colonial no va poder satisfer de manera simultània.⁷⁰ Però l'experiència més significativa i durable va ser que la població indígena va aprendre a aprofitar per a benefici propi la mateixa legislació judicial i els mecanismes legals imposats per la colonització a fi de promoure els seus propis interessos. Ja sigui a través dels protectors de naturals,⁷¹ o a través dels seus cacics, els indígenes van manipular admirablement lleis i reglaments per obtenir satisfacció als seus greuges, o perquè es modifiquessin càrregues tributàries que augmentaven com a conseqüència de l'èxode indígena i la seva conversió en forasters.⁷² La legislació, en teoria, atorgava una protecció relativa als indígenes, però la seva aplicació es va constituir en un camp de batalla, la praxi de la qual va acabar delimitant el contorn específic que l'ordenament colonial assumí en diverses de les seves regions. Potser va ser la flexibilitat imposada per la població indígena la raó per la qual el sistema colonial

68. Steve J. STERN, *Peru's Indian Peoples and the College of the Spanish Conquest: Huamanga to 1640* (Madison 1982).

69. Brooke LARSON, *op. cit.*, p. 42.

70. *Ibid.*, p. 49.

71. L'actuació dels protectors de naturals al Perú ha estat breument tractada per Bernard LAVALLÉ, *Presión colonial y reivindicación indígena en Cajamarca (1785-1820), según el Archivo del Protector de naturales*, «Allpanchis», any XII, núms. 35-36, ps. 105-137; i més extensament, pel que fa al cas de l'Equador, per Dianna BONNET, *Los Protectores de naturales en la Audiencia de Quito, siglos XVII y XVIII*, tesi de mestratge en Història Andina (Quito 1991); en el cas de Colòmbia, per Juan FRIEDE, *Vida y luchas de Don Juan del Valle, primer obispo de Popayán y protector de indios* (Popayán 1961).

72. *Vid.* Steve J. STERN, *The Social Significance of Judicial Institutions in an Exploitative Society: Huamanga, Peru, 1570-1640*, dins George A. COLLIER, Renato J. ROSALDO i John D. WIRTH (comps.), *The Inca and the Aztec States 1400-1800* (Nova York 1982).

pogué durant molt de temps absorbir les seves pròpies tensions internes és una altra de les explicacions del fet que Espanya garantís l'estatut colonial de les seves possessions ultramarines sense haver de fer ús, fins a una data tardana, d'un exèrcit en tota la regla. En aquest respecte, aquesta interiorització de l'estatut colonial, com demostren Albert Memmi, per al cas d'Àfrica al seu *Portrait d'un colonisateur*, i Octavio Paz per a Mèxic a *El laberinto de la Soledad*, va tenir unes implicacions que van anar molt més enllà de l'estricta dimensió política.

El llegat per al present

Les idees que mobilitzaren la ruptura de la subjecció dels pobles d'Amèrica davant Espanya assumien la destrucció dels estaments colonials i la conversió dels habitants de les noves Repúbliques en ciutadans efectius. El fet que Mèxic i el Perú, significativament els espais colonials amb una major diversitat ètnica, fossin els bastions eficients de la dominació colonial així com els espais que més van tardar a instaurar la seva independència, no eren precisament bons auguris per a la realització d'aquells anhels. Com tampoc no ho va ser el fet que els indis de Pasto agafessin les armes en favor del rei,⁷³ que els maputxe donessin suport als espanyols com una forma natural de continuar com a poble independent,⁷⁴ i que els inquitxans d'Ayacucho, amb les armes a la mà, proferissin visques al rei Ferran VII i contra «la pàtria traïdora»⁷⁵

La profunda inseguretats que van sentir els criolls i els espanyols davant la rebel·lió dels amaru i dels kataru a la dècada del 1780, sens dubte l'escomesa més gran de la població indígena contra el govern colonial, però no contra l'autoritat de la metròpoli,⁷⁶ va ser un dels determinants que va signar el caràcter dels estats independents als Andes. Aquells estats, efectivament, van excloure taxativament la participació indígena de la vida política de les noves repúbliques, en establir l'alfabetisme i, moltes vegades, el vot censatari com els seus requisits, que convertiren en una metàfora la igualtat declarada per constitucions prolíxes.

Encara més, la metamorfosi republicana d'aquestes recents ex-colònies ocultava malament la continuïtat d'un conjunt d'institucions colonials. La més clara era el tribut colonial, a hores d'ara convertit en *contribució*, com un mecanisme per finançar la despesa pública dels governs dels països andins a través de l'extorsió pagesa i davant la profunda crisi que afectava els sectors externs d'aquestes economies. L'única excepció va ser Colòmbia, probablement

73. Vid. Jorge NÚÑEZ, *El Ecuador en Colombia*, dins Enrique AYALA (comp.), *Nueva historia del Ecuador* (Quito 1989), vol. 6, ps. 225-228.

74. José BENGUA, *op. cit.*, p. 141.

75. Sobre el moviment inquitxà, *vid.* Patrick HUSSON, *Guerre indien et révolte paysanne dans la province de Huanta*, tesi doctoral de 3er cicle (Universitat de París 1980); i Heraclio BONILLA, *La revuelta por la independencia en Hispanoamérica* (Quito 1989), sèrie de conferències, núm. 5.

76. La discussió sobre el contingut i els objectius de la rebel·lió indígena a les darreries del període colonial és molt àmplia i no es pot resumir aquí. Per a una aproximació, *vid.* Heraclio BONILLA i altres, *La independencia en el Perú* (Lima 1981²), ps. 13-69.

perquè el desmantellament colonial dels *resguardos* feia molt difícil la identificació fiscal dels indis. I si per això era poc, Simón Bolívar, a l'abril del 1824, va autoritzar que les comunitats indígenes poguessin transferir les seves terres a tercers, aixecant d'aquesta manera la barrera jurídica que durant la colònia va atorgar una protecció erràtica als recursos dels indígenes i preparà d'aquesta manera les bases per a una nova investida de les grans hisendes en ocasió de la reinserció de les economies andines al mercat internacional durant la segona meitat del segle XIX. La discriminació econòmica contra els indis es pot avaluar millor quan es té present que la contribució de «castes», és a dir, els impostos pagats pels no indígenes van ser suprimits molt aviat al Perú; subsistí tan sols la contribució dels indígenes en termes formals fins al 1854, però en termes pràctics fins a la fi del segle XIX.

Però no tan sols la condició econòmica i política de la població indígena va romandre immutable, sinó que la seva segmentació i parroquialització va continuar reproduint-se el segle XIX i una part del XX, amb la consegüent fragmentació de les seves lleialtats i l'estrenyiment de les consciències. Aquesta desarticulació social va ser expressada de manera eloqüent pel context de guerres nacionals en què es va veure involucrada, moltes vegades per la força, la pagesia andina. A la guerra del Perú contra Xile, entre l'any 1879 i el 1884,⁷⁷ així com la guerra d'El Chaco, que va enfrontar Bolívia amb el Paraguai entre l'any 1932 i el 1935,⁷⁸ els pagesos indígenes van actuar en concordança amb les seves referències ètniques i localistes, perquè la dimensió de «nació» i de «pàtria» era molt llunyana per a l'horitzó de les seves consciències.

Paradoxalment, aquestes guerres nacionals, de la mateixa manera que més endavant l'avanç de l'escolarització, la lleva forçada en els exèrcits nacionals, la defensa davant els assalts de nou tipus per part dels latifundists limítrofs van contribuir de manera decisiva a l'ingrés de contingents importants de la pagesia indígena a l'arena política nacional. Com a indis, però cada vegada més com a pagesos, llevat de les notables excepcions del katarisme a Bolívia i del recent moviment indígena a l'Equador.

En síntesi, l'any 1922 la població indígena dels Andes havia tingut cinc densos i complexos segles, amb el resultat notable de romandre-hi encara. Capacitat de supervivència que no pot ocultar el fet que, de la mateixa manera que les *reducciones* colonials van representar una ruptura important amb el passat pre-hispànic, els indis i els seus pobles actuals són el resultat de profunds canvis produïts al llarg del període colonial i dels gairebé dos segles de vida republicana. La seva projecció en el futur, així com les dificultats en el present, neixen i es nodreixen d'un entorn que, alhora, reproduïx les condicions del passat però que al mateix temps incorpora dimensions noves. És per això que el retorn al passat és impossible, la qual cosa no implica deixar de reconèixer

77. Per a una proposta més detallada sobre aquesta qüestió, *vid.* Heraclio BONILLA, *The Indian Peasantry and "Peru" during the War with Chile*, dins Steve J. STERN (comp.), *Resistance Rebellion and Consciousness in the Andean Peasant World, XVIII to XX Centuries* (Madison 1987), ps. 219-231.

78. *Vid.* René ARZE, *Guerra y conflictos sociales. El caso rural boliviano durante la campaña del Chaco* (La Paz 1987).

que aquest passat imaginat va unir les seves voluntats i va alentar la protesta legítima dels indis per la seva condició. Passat imaginat en el sentit estricte que la població indígena va ser capaç de reformular en funció de les contingències del present.⁷⁹

79. Un exemple de les mutacions del passat en la consciència indígena el tracta Sabine MACCORMACK, *Pachacuti: Miracles and Last Judgement Visionary Past and Prophetic Future in Early Colonial Perú*, «American Historical Review», 93:4 (octubre de 1988), ps. 960-1.006.